

RİFA'AT 'ALİ ABOU-EL-HAJ, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire sixteenth to eighteenth centuries*, yay. State University of New York Press, Albany, New York 1991, XII+155 sahife.

Tanıtımı yapılan bu esere önsöz yazan Suraiyet Faroqhi bir makalesinde ("In Search of Ottoman History", *The Journal of Peasant Studies*, 18/34, April/July 1991, London, s. 211) "Modern uslu" ve "Cumhuriyet tipi" diye adlandırdığı 1920'lerin Osmanlı tarihçiliğinden bu yana Türkiye'de ki Osmanlı tarih araştırmalarının Avrupa tarih yazıcılığının iddialarına cevap bulma açısından bir takipçisi olduğunu ve dolayısıyla kendine model seçtiğini iddia etmektedir. Fuat Köprülü ile başlayan bu akımın Ö. L. Barkan ve diğer bazı tarihçiler ile devam ettiği kanısındadır. Bu yaklaşımın ödünleri büyük olmuştur. Rifat'at 'Ali Abou-El-Haj işte bu ödünleri eserinde dile getirmektedir.

Osmanlı tarih araştırmacılığı eleştiriye dayalı değerlendirmelerinden hemen hemen yoksun olduğundan sadece bazı modifikasyonlara açık fakat ciddi bir itiraza kapalı yerleşegelmiş örneklemelerin tekelinde kalmıştır. Dolayısıyla şimdiye kadar yapılan etüdlerde Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun gerek nesnel gerekse öznel gerçekleri dar bir çerçeve içerisine sığdırılmış ve bu dar çerçeveyi yırtabilecek temel prensipler muasır tarihçelerin ve arşiv dokümanları sahifelerinin dışına taşamamıştır. Böylece zaman ve mekan mefhumu sınırlarını aşamayan ve tek bir yönde yürüyen Osmanlı tarihçiliği sadece belli konular ile sınırlandırılmamış, fakat aynı zamanda karşılaştırmalı bir tarih anlayışından da yoksun kalmıştır. Bu gidişatın bedeli Abou-El-Haj'a göre büyük olmuştur. Ayrıca Osmanlı tarihçilerinin kendi aralarında olması gereken iletişim bağlarından yoksun olmaları çalışmalarının mükerrerliğine yol açtığı gibi birçok tahribatlara da sebebiyet vermiştir. Tahribatların etkenlerinden biri de Osmanlı Tarihçilerinin ideolojik saplantıları ve kişisel veya grubal çıkarları olmuştur, Şüphesiz bu tahribatların ilk ve önemli kaynağını orijinal kaynaklara inmiyen ve Osmanlı tarihini teğet geçen Avrupa tarihçilerinde ve onları kendilerine örnek alan Osmanlı tarihçilerinde aramak gerekmektedir.

Orijinal kaynaklara doğrudan doğruya inmeden bir milletin veya devletin tarihi orijinal kaynaklara dayanan ikinci el kaynaklardan yazılabilir. Ancak Perry Anderson gibi, kişi orijinal kaynaklara teyid için inebilecek kapasiteden yoksun ise bir çok hatalara düşebilir. Aslında Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj'ın veya Huri İslamoğlu-İnan'ın Anderson gibi yazarları önemsemeleri tarafsız sayamayacağımız onaltıncı ve onyedinci asrın bazı Avrupa tarihçilerini hortlatmaları yanı sıra Voltaire tarafından temelleri atılan ve Ranke ile başlayan, ama asıl tohumlarının nereden geldiği belirtilmeyen modern Avrupa tarihçiliğinin bilincinde olmadan Osmanlı tarih araştırmacılığına uyarlamaya çalışmaktadırlar. Aslında Ranke'nin ve Anderson'ın düştüğü hatalar Avrupa'da "comparative" denen, fakat "tek taraflı karşılaştırma" diyebileceğimiz bir metoddan kaynaklanmaktadır. Gerek Ranke gerekse Anderson Osmanlı tarihine, ortak ama çelişkiler ile dolu kültüre sahip, Braudel'e ulaşana kadar modernleşen ama henüz kâmilleşmeyen Avrupa tarih anlayışı açısından bakmışlardır. Tarihçi, bir sosyolog gibi, üzerinde çalışacağı toplumun içinde yaşamalı, dil, din, örf ve adetlerini öğrenmeli ve bir antropolog gibi değerlendirmesini yapabilmelidir. Tarihçi bir zaman makinesi içinde günleri, ayları ve yılları geri ve ileri katedebilmeli, ve aynı zaman içinde coğrafi bölgeler, siyasi sınırlar ve savaş hatları arasında özgürce ve hiçbir etki altında kalmıyormuşçasına seyhat edebilmeli, ve değerlendirmesini, hiç bir etki altında kalmadan tarafsız, adilane ve sanki her zaman diliminin, her bölgenin, her sınırın ve her hatun ve yer yüzünde yaşamış ve yaşayan tüm insanların, tüm milletlerin ve tüm devletlerin birer parçasını

yüreğinde taşıyormuş gibi, yapabilmelidir. Tarihçi aşkın ve sevginin, kinin ve nefretin, ırkçılığın ve milliyetçiliğin, Faşizmin ve Nazizmin, dinin ve dinsizliğin ne olduğunu bilmeli ve hatta hissetmeli, ama değerlendirmesinde ve yargılanmasında bildiklerini kullanmalı, hissettiklerini bir kenara bırakmalıdır.

Anderson'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun vadeli tedrici çöküşünü sadece Avrupa'nın askeri ve ekonomik mutlak üstünlüğüne bağlaması tarafsız bir tarih anlayışının temel ilkelerinden birini oluşturan tarihe sevgi ve saygı ile yaklaşımın tarih araştırmalarında ne denli gerekli olduğunun bir kanıtıdır. Zira sevgi ve saygı ile bir konuya yaklaşan kişi hakkıyla bir araştırma yapmadan kesin bir genelleme veya neticeye varmamalıdır. Bu konuda Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj'ın Anderson'ın ikinci el literatür kullanmıştır diye mazur görmesi ya Anderson'ın ilmi kariyerine gölge düşürmek ile veyahut Anderson'ın kullandığı literatürün orijinal kaynakları hakkını vererek ve tarafsızca aktaramamış olmaları ile açıklanabilir. Nitekim Abou-El-Haj'ın Anderson'ın onyedinci asırda politik istikrarsızlığı kafes arkasına hapsedilen ve siyasi kariyerden yoksun yetişen şehzadelerin tahta çıkmaları ile ortaya çıkan krizin neticesinde din adamlarının ve Şeyh'ül-İslam'ın nüfuzunun artmasına bağlamasına verdiği cevap son derece veziz ve yerinde olmakla birlikte son derece önemli bir diğer noktayı içermemektedir. Şöyle ki onyedinci asırdan önceki dönemlerde de din adamlarının ve Şeyh'ül-İslam'ın Osmanlı politikasında ki önemli rolleri inkar edilemez. Osmanlı sultanlarının dini yönü ağır basan ilim adamları tarafından eğitildikleri inkar edilemeyeceği gibi sultanların bir çok siyasi konularda ve bilhassa askeri sefere çıkmada Şeyh'ül-İslam'a baş vurdukları da bir gerçektir. Şüphesiz Fatih Sultan Mehmed'in hocası Akşemseddin'in bir şeyh'ül-islam'dan çok daha ötede dini bilgisi olduğu gibi o derecede de Fatih üzerinde etkisi vardı.

Osmanlı araştırmaları, Abou-El-Haj'a göre, merkezini yönetimin ve diyebiliriz ki nüvesini de sultanının oluşturduğu değişime uğramayan bir fasid daire etrafında dönüp dolaştığından Yeniçağ'dan (14-17. asırlar) Yakınçağa (18. ve 19. asırlar) geçiş dönemi sürecinde vukubulan gelişmeler göz ardı edilmişlerdir. Bu anakronistik yaklaşım Osmanlı toplumu ve devleti üzerinde ki çalışmalarda hatalı değerlendirmelere ve müphem mefhumlara yol açmıştır.

Abou-El-Haj "The Study" diye başlık attığı bölümün II. kısmında onaltıncı ve onyedinci asırların Osmanlı ekonomik mevzularını Halil İnalçık, Hurcihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, ve Huricihan İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi'nin yayınlamış oldukları makalelerde ki teoriler etrafında yoğunlaştırmaktadır*. Bunlardan Prof. Halil İnalçık'ın ileri sürdüğü teoriye göre onyedinci asırda ki duraklama keşfedilen Yeni Dünya'dan imparatorluğun vilayetlerine giren gümüşün yol açtığı likidasyon krizlerine ve dolayısıyla ekonomik değişime bağlı olarak başlamıştır. Dolayısıyla İnalçık'a göre faktör dış kaynaklıdır. İnalçık'a karşı çıkanlar ise Osmanlı ekonomik yapısında ki değişiklikleri toprak tasarrufu sisteminde ki (yani miri toprakları sahiplenmede ki) modifikasyonlara bağlamaktadırlar. İslamoğlu ve Keyder, ve İslamoğlu ve Faroqhi toprak tasarrufunda ki bu modifikasyonların dünya pazarlarının mahalli Osmanlı kaynaklarına ve pazarlama şebekelerine tecavüzünden kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Abou-El-Haj ise bu duraklamada son derece kompleks hem iç hem de dış fonksiyonların büyük bir rol oynadıklarını iddia etmektedir.

* Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire." *Journal of Economic History*, 39.1.[1969], 97-140; Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1.1. [1977], 31-56; H. İslamoğlu ve S. Faroqhi. "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia." *Review* 2.3, [1979], 401-36. [İslamoğlu-İnan'ın bu konularda görüşlerini yeniden gözden geçirdiğine dair Abou-El-Haj'a teminat verdiği anlaşılmaktadır.]

Aslında bu iki faktör birbirinden bağımsız olarak gelişme gösterip belirli bir noktada birleşerek çöküntüye varan bir duraklamada etken rol oynamaya başladılar. Şöyle ki sınırları gittikçe genişleyen imparatorluğun idari, sosyal, mali ve askeri kurumları bir taraftan kontrol edilemez hal alırken merkezi yönetim Kanuni Sultan Süleyman'ın hazinesini boşaltması neticesinde aciz bir duruma düşmüştü. Öte yandan Avrupa'da ki nüfus patlaması ve ekonomik sıkıntı halkı sadece yeni keşfedilen dünyaya göçe ve ticari faaliyete zorlamamış, fakat aynı zamanda Osmanlı pazarlarına sızmaya da zorlamıştı.

Diğer taraftan onaltıncı ve onyedinci asır liva kanunnamelerinde ana-hatları belirlenen ve merkezden kontrol edilen vergi toplama sisteminde onyedinci asırda baş gösteren değişiklikler ve gevşek tutum hazineye yeterince para akmasını engellemekte idi. Şöyle ki bir taraftan yönetici bürokratlar ve vergi toplamakla mükellef yetkililer kendi ceplerini doldurabilmek için usulsüz ve haddinden fazla vergiler toplamaya başlamışlardı. Bu durum zamanla tımar sahipleri ve diğer mahalli yetkililer ile re'ayanın arasını açmış ve dolayısıyla re'ayanın bir kısmının şikayet ve ayaklanmaları ve bir kısmının da kasaba ve şehirlere göç etmeleri ile neticelenmiş ve topraklar ekilemez hal almıştı. Ekilemeyen topraklardan vergi toplamak tabii ki mümkün değildi. Vergilerin toplanması usulünde onyedinci ve onsekizinci asırlarda mukata'a ve mülk usulü gibi çeşitli yollar denenmiş ve neticede bilhassa onsekizinci asırda tımar sistemine zıt düşen toprakların mülk olarak verilmesi usulü yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla, Abou-El-Haj'a göre, bu sosyal ve ekonomik transformasyon onyedinci yüzyılda Osmanlı sosyal yapısında büyük bir değişikliğin vuku bulmasına eşdeğerdir. Ancak İslamoğlu ve Keyder ("*Agenda for Ottoman History*", *Review*, 1.1. [1977] s. 31-56) değişiklikleri kabul etmelerine rağmen sosyal yapının değişik bir formda devam ettiği fikrinde ısrarlıdır.

Osmanlı devlet ve toplum yapısını "The Study" bölümünün III. kısmında inceleyen Abou-El-Haj bilhassa onaltıncı asrın ikinci yarısı ile onyedinci asrın sonlarında devlet kavramının birbirlerine zıt mana ifade ettikleri üzerinde durmaktadır. Andreas Tietze onyedinci asır için devlet kavramını şu sözler ile ifade etmektedir: "Devletin meşru hükümdarının karar-alma gücü ve bu gücü tevdi ettiği kişiler. Din u devlet sözcüğü büyük bir ihtimalle bu gücün devamlılığını sürdürebilmek için toplumda doğurduğu genel bir yaklaşıma atfedilebilir.", (R. A. Abou-El-Haj'ın A. Tietze ile özel kominikasyonu, Viyana 1985). Dolayısıyla devlet teriminin onaltıncı ve onyedinci asırlarda dini bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Abou-El-Haj haklı olarak mevcut arşiv vesikalarından Osmanlı Devleti'nde dini meşruiyetin pek aranmadığı ve devlet adamlarının onaltıncı ve onyedinci asırlarda daha ziyade siyasi uygulamanın muğlaklığı ile uğraştıkları ve uygulanan siyasetleri belirleyen temel prensipleri bir yana ittikleri anlamı çıktığını ifade etmektedir. Mamafih mevcut vesikaların yetersizliğinin yanında şimdiye kadar vesikalar üzerinde yeterince ve bilhassa "comparative" (karşılaştırmalı) bir çalışma yapıldığı kanısında değilim. Ayrıca Abou-El-Haj'ın da belirttiği gibi Naima Tarihi ve Koçu Bey'in risalesi gibi muasır kaynaklar muasır Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısından soyutlanmış olarak incelenmişlerdir. Mustafa Ali (1540-1600)'nin onaltıncı asır ve Koçu Bey'in onyedinci asır için ileri sürdüklerini hiçbir süzgece tabi tutmadan ve daha derinlemesine bir araştırma yapmadan Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitatına delil saymak yanlış bir değerlendirmenin sonucu olsa gerek. Ayrıca nasihatnamelerin öğüt verme yanı ağır bastığından ve daha ziyade yazarının görüşlerini ve çıkarlarını yansıttığından gerçekleri hakkıyla dile getirdikleri pek söylenemez. Nasihatnamelerin yazarları yönetici sınıftan olduklarından daha ziyade yönetici sınıfın görev ve sorumlulukları üzerinde durmuşlar ve re'ayayı boşlamışlardır. Abou-El-Haj, yukarıda ki iddialarını desteklemek için, bu çerçevede ve doğrultuda Koçu Bey'i, Mustafa Ali Bey'i ve Naima'yı detaylı bir şekilde inceleyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı ve onyedinci asır sosyo-ekonomik tablosunu "The Study" diye adlandırdığı bu ilk bölümde çizer.

"The Epilogue" diye adlandırılan ikinci ve son bölümde Osmanlı tarihçiliğinin karşılaştırılmalı ve temele dayalı bir araştırmadan yoksun olduğu ve Batı'nın etkisinde dar bir çerçeveye sığdırıldığı ve hatta siyasetin pençesinden kurtulamadığı teorisini ispatlamak için kısmen de olsa onsekizinci ve ondokuzuncu asırlara değinir ve örnekler ile kaypak diye adlandırdığı "Asya Tipi Üretim" (Asiatic Mode of Production) teorisini, Tanzimatın Batı'dan kaynaklandığı iddialarını, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemde statik olduğuna dair görüşleri çürütmeye çalışır ve dolayısıyla modern Osmanlı tarihçilerinin kısır veya kısırlaştırılmış çalışmalarından dolayı içine düştükleri hataları sergiler. Abou-El-Haj'a göre Osmanlı sosyal yapısının dinamiklerini ilim adamlarının daha iyi anlayabilmeleri için bundan sonra yapılacak araştırmalarda hudutları hem dahili hem de harici dinamik faktörler ile çizilen belli kronolojik dönemlerin her biri için ileri sürülen görüşlerin ve yapılan girişimlerin ilmi dayanakları ölçülmelidir.

Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj'ın dipnotları ve dört bölümden oluşan ilaveleri asıl metni son derece besleyici ve tamamlayıcıdır. Kullanılan arşiv vesikalarının ve yazma eserlerin yanında zengin ve mümtaz bir bibliyografyaya yer verilmiştir. Eser Osmanlı tarihine modern ve aynı zamanda metodolojik bir yaklaşımın güzel bir örneğidir.

M. MEHDİ İLHAN

Prof. Dr. M. Münir Aktepe
(7 Eylül 1917 - 26 Haziran 1996)

